Bhishma School of Indian Knowledge System

MA Course

संस्कृतभाषा परिचय

Lecture 8 – 23.10.2023

- Harshada Sawarkar

sawarkar.harshada123@gmail.com

कृषीवल: / कृषक: - Farmer

तन्त्रज्ञ: (सङ्गणक-विद्युत्-यन्त्र) - Technician

गायक: / गायिका - Singer

वादक: - Instrument Player

नर्तक: / नर्तकी - Dancer

सौचिक: - Tailor

तक्षक: - Carpenter

चित्रकार: - Painter

अभिनेता / अभिनेत्री – Actor / Actress

लेखक: - Writer

प्रकाशक: - Publisher

सम्पादक: - Editor

मुद्रक: - Printer

ध्वनिमुद्रक: - Sound Recordist

पत्रकार: - Journalist

वार्ताहर: - News Reporter

वित्तकोशे / यन्त्रागारे / कार्यालये कर्मचारी – Worker in bank/factory/office

धनपाल: - Cashier

व्यवस्थापक: - Manager

सुसंवादक: - Compere

टङ्कलेखक: / उट्टङ्कक: - Typist

मुख्य कार्यकारी अधिकारी – Chief Executive Officer

मुख्यपाक: - Head Chef

वणिक / आपणिक: - Shopkeeper

व्यापारी - Merchant

विपणनप्रमुखः - Marketing Head

सैनिकः - Soldier

वायुसेनाधिकारी – Air Force Officer

नौसेनाधिकारी – Navy Officer

भूसेनाधिकारी – Army Officer

वास्तुविशारदः / वास्तुशास्त्रज्ञः - Architect

क्रीडापटुः - Sportsperson

समालोचकः - Commentator

पुरोहितः - Priest

वनस्पतितज्ञः - Botanist

गणितज्ञः - Mathematician

कवि – इकारान्त पुंलिंगी

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
कवि:	कवी	कवय:	Nominative प्रथमा
कविम्	कवी	कवीन्	Accusative द्वितीया
कविना	कविभ्याम्	कविभि:	Instrumental तृतीया
कवये	कविभ्याम्	कविभ्य:	Dative चतुर्थी
कवे:	कविभ्याम्	कविभ्य:	Ablative पञ्चमी
कवे:	कव्यो:	कवीनाम्	Genitive षष्ठी
कवौ	कव्यो:	कविषु	Locative सप्तमी
हे कवे	हे कवी	हे कवय:	Vocative संबोधन

मति – इकारान्त स्त्रीलिंगी

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
मति:	मती	मतय:	Nominative प्रथमा
मतिम्	मती	मती:	Accusative द्वितीया
मत्या	मतिभ्याम्	मतिभि:	Instrumental तृतीया
मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्य:	Dative चतुर्थी
मत्या:, मते:	मतिभ्याम्	मतिभ्य:	Ablative पञ्चमी
मत्या:, मते:	मत्यो:	मतीनाम्	Genitive षष्ठी
मत्याम्, मतौ	मत्यो:	मतिषु	Locative सप्तमी
हे मते	हे मती	हे मतय:	Vocative संबोधन

वारि – इकारान्त नपुंसकलिंगी

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
वारि	वारिणी	वारीणि	Nominative प्रथमा
वारि	वारिणी	वारीणि	Accusative द्वितीया
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभि:	Instrumental तृतीया
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्य:	Dative चतुर्थी
वारिण:	वारिभ्याम्	वारिभ्य:	Ablative पञ्चमी
वारिण:	वारिणो:	वारीणाम्	Genitive षष्ठी
वारिणि	वारिणो:	वारिषु	Locative सप्तमी
हे वारे, हे वारि	हे वारिणी	हे वारीणि	Vocative संबोधन

नदी – ईकारान्त स्त्रीलिंगी

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
नदी	नद्यौ	नद्य:	Nominative प्रथमा
नदीम्	नद्यौ	नदी:	Accusative द्वितीया
नद्या	नदीभ्याम्	नदीभि:	Instrumental तृतीया
नद्यै, नदये	नदीभ्याम्	नदीभ्य:	Dative चतुर्थी
नद्या:	नदीभ्याम्	नदीभ्य:	Ablative पञ्चमी
नद्या:	नद्यो:	नदीनाम्	Genitive षष्ठी
नद्याम्	नद्यो:	नदीषु	Locative सप्तमी
हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्य:	Vocative संबोधन

अहं गच्छामि।	आवां गच्छाव:।	वयं गच्छाम:।
त्वं गच्छसि।	युवां गच्छथ:।	यूयं गच्छथ।
स: गच्छति।	तौ गच्छत:।	ते गच्छन्ति।

अहं पठामि।	आवां पठाव:।	वयं पठाम:।
त्वं पठसि।	युवां पठथ:।	यूयं पठथ।
सा पठति।	ते पठत:।	ता: पठन्ति।

अहं लिखामि।	आवां लिखावः।	वयं लिखामः।
त्वं लिखसि।	युवां लिखथः।	यूयं लिखथ।
छात्रः लिखति।	छात्रौ लिखतः।	छात्राः लिखन्ति।

अहं नृत्यामि।	आवां नृत्यावः।	वयं नृत्यामः।
त्वं नृत्यसि।	युवां नृत्यथः।	यूयं नृत्यथ।
बालिका नृत्यति।	बालिके नृत्यतः।	बालिकाः नृत्यन्ति।

अहं पश्यामि।	आवां पश्याव:।	वयं पश्याम:।
त्वं पश्यसि।	युवां पश्यथ:।	यूयं पश्यथ।
राम: पश्यति।	रामौ पश्यत:।	रामा: पश्यन्ति।

अहं वदामि।	आवां वदाव:।	वयं वदाम:।
त्वं वदसि।	युवां वदथ:।	यूयं वदथ।
अध्यापिका वदति।	अध्यापिके वदत:।	अध्यापिका: वदन्ति।

गच्छति - जाता है/ जाती है।

पठति - पढता है/पढती है।

लिखति - लिखता है/लिखती है।

नृत्यति - नृत्य करता है/नृत्य करती है।

वदति - बोलता है/ बोलती है।

कथयति - बताता है / बताती है।

पूजयति - पूजा करता है / पूजा करती है।

धावति - दौडता है / दौडती है।

चलति - चलता है / चलती है।

विन्दति - प्राप्त करता है / प्राप्त करती है।

लभते - प्राप्त करता है / प्राप्त करती है।

यच्छति - देता है / देती है।

रचयति - रचना करता है / रचना करती है।

पचति - पकाता है / पकाती है।

पिबति - पीता है / पीती है।

वसति - रहता है / रहती है।

नमति - प्रणाम करता है / प्रणाम करती है।

आनयति / आहरति - लाता है/लाती है।

विशेषणानि

Adjectives

विशेषण क्या है?

जो शब्द नाम/संज्ञा का वर्णन करता है, उसे विशेषण कहते हैं।

संस्कृत में नाम/संज्ञा का जो वर्णन करनेवाला शब्द - विशेषण - के रूप नाम / संज्ञा की तरह ही होते हैं।

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च **विभक्तिः** विशेष्यस्य ।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिः विशेषणस्यापि ॥

विशेषण का लिंग, वचन और विभक्ति नाम के लिंग, वचन, विभक्ति के अनुसार होते हैं।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भव्य: देश: ।	भव्यौ देशौ ।	भव्या: देशा: ।
उत्तम: मार्ग: ।	उत्तमौ मार्गौ ।	उत्तमा: मार्गा: ।
चतुर: बालक: ।	चतुरौ बालकौ ।	चतुरा: बालका: ।
सभ्य: नागरिक: ।	सभ्यौ नागरिकौ ।	सभ्या: नागरिका: ।
कठिन: नियम: ।	कठिनौ नियमौ ।	कठिना: नियमा: ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
दीर्घा आपगा ।	दीर्घे आपगे ।	दीर्घा: आपगा: ।
सुन्दरा ललना ।	सुन्दरे ललने ।	सुन्दरा: ललना: ।
हरिता लता ।	हरिते लते ।	हरिता: लता: ।
चतुरा बालिका ।	चतुरे बालिके ।	चतुरा: बालिका: ।
उत्तमा कथा ।	उत्तमे कथे ।	उत्तमा: कथा: ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
रम्यं वनम् ।	रम्ये वने ।	रम्याणि वनानि ।
विशालं नगरम् ।	विशाले नगरे ।	विशालानि नगराणि ।
शुभ्रं कुसुमम् ।	शुभ्रे कुसुमे ।	शुभ्राणि कुसुमानि ।
पक्वं फलम् ।	पक्वे फले ।	पक्वानि फलानि ।
भव्यं क्रीडाङ्गणम् ।	भव्ये क्रीडाङ्गणे ।	भव्यानि क्रीडाङ्गणानि ।

वाक्यों में विशेषणों का उपयोग –

तत्र एक: विशाल: वृक्ष: अस्ति ।
एकं विशालं वृक्षम् अहं पश्यामि ।
एकेन विशालेन वृक्षेण उद्यानं शोभते ।
विशालाय वृक्षाय अहं जलं यच्छामि ।
विशालात् वृक्षात् मम गृहं न दूरम् ।
विशालस्य वृक्षस्य फलानि मधुराणि सन्ति ।
विशाले वृक्षे खगा: नीडानि रचयन्ति ।
हे विशाल वृक्ष, जनान् रक्ष ।

वाक्यों में विशेषणों का उपयोग –

सा एका प्रसिद्धा पाठशाला अस्ति ।
अहं तां प्रसिद्धां पाठशालां गच्छामि ।
तया प्रसिद्धया पाठशालया मम नगरं शोभते ।
पुष्कलाः जनाः प्रसिद्धायै पाठशालायै दानं यच्छन्ति ।
प्रसिद्धायाः पाठशालायाः बहिः क्रीडाङ्गणं अस्ति ।
प्रसिद्धायाः पाठशालायाः नामधेयं सर्वश्रुतम् अस्ति ।
प्रसिद्धायां पाठशालायां पुष्कलाः छात्राः अध्ययनं कुर्वन्ति ।
हे प्रसिद्धे पाठशाले, छात्राणां रक्षणं वर्धनं च कुरु ।

वाक्यों में विशेषणों का उपयोग –

अस्माकं नगरे एकं नवीनम् उद्यानम् निर्मितम् ।
अहं तं नवीनम् उद्यानम् प्रतिदिनं पश्यामि ।
नवीनेन उद्यानेन परिसरः अतीव शोभते ।
नवीनाय उद्यानाय जनाः साधनानि यच्छन्ति ।
जनाः नवीनात् उद्यानात् पुष्कलानि पुष्पाणि आनयन्ति ।
मन्त्रिमहोदयः नवीनस्य उद्यानस्य उद्घाटनं करोति ।
नवीने उद्याने विविधा वृक्षाः सन्ति ।
हे नवीन उद्यान, अस्मभ्यं आनन्दं यच्छ ।

वाक्यों में विशेषणों का उपयोग –

१. वैद्यः रुग्णाय _____ जलं यच्छति । (कवोष्ण)
२. पाटलपुष्पस्य _____ वर्णेन जनाः प्रमुदिताः भवन्ति । (विलोभनीय)
३. _____ धरया जनाः अतीव प्रमुदिताः भवन्ति । (सुफल)
४. _____ तक्रं आरोग्यार्थं हितकरम् अस्ति । (मधुर)
५. चारुदत्तस्य _____ हृदयेन जनाः उपकृताः । (विशाल)

वाक्यों में विशेषणों का उपयोग –

६. _____ व्याघ्रैः मृगाः भक्षिताः । (क्रूर)
७. पर्जन्यकाले _____ सागरे धीवराः मत्स्याहरणं न कुर्वन्ति ।
(क्षुब्ध)
८. पौर्णिमायां जनाः _____ चन्द्रं पश्यन्ति । (वर्तुलाकार)
९. _____ देवालयात् भक्ताः आशीर्वादं विन्दन्ति । (पुरातन)
१०. _____ ग्रन्थेषु विपुलं ज्ञानं विद्यते । (प्राचीन)

१. वैद्य: रुग्णाय _____ जलं यच्छति । (कवोष्णं)
२. पाटलपुष्पस्य _____ वर्णेन जना: प्रमुदिता: भवन्ति । (विलोभनीयेन)
३. _____ धरया जना: अतीव प्रमुदिता: भवन्ति । (सुफलया)
४. _____ तक्रं आरोग्यार्थं हितकरम् अस्ति । (मधुरं)
५. चारुदत्तस्य _____ हृदयेन जना: उपकृता: । (विशालेन)
६. _____ व्याघ्रै: मृगा: भक्षिता: । (क्रूरै:)
७. पर्जन्यकाले _____ सागरे धीवरा: मत्स्याहरणं न कुर्वन्ति । (क्षुब्धे)
८. पौर्णिमायां जना: _____ चन्द्रं पश्यन्ति । (वर्तुलाकारं)
९. _____ देवालयात् भक्ता: आशीर्वादं विन्दन्ति । (पुरातनात्)
१०. _____ ग्रन्थेषु विपुलं ज्ञानं विद्यते । (प्राचीनेषु)

Use the proper forms of adjectives -

Adjectives	Nouns
वाचनीय, ऐतिहासिक, रोचक, वाचनीय, विचारप्रवर्तक, पौराणिक, पुराण, नवीन	ग्रन्था:, पुस्तकानि, चित्रपटान्, नाटकेभ्य:, कार्यक्रमस्य
मिष्ट, स्वादयुक्त, पथ्यकर, सात्त्विक, रुचिर, समाधानकारक	आहार:, अन्नम्, भोजनम्
गुणसम्पन्न, कुशल, कुशाग्र, शालीन, प्रयत्नशील, नम्र	छात्रा, ललना, शिक्षिका, प्राचार्या
विपुल, पर्याप्त, न्यून, अल्प, स्वीय, स्वकीय, स्वकष्टार्जित, पुष्कल, निज	धनम्, वित्तम्

धन्यवादाः ।

पुनर्मिलामः ।

सुनक्तम् ।